

Az igazságos háború modern alapelveinek katolikus gyökerei

Bevezetés

A korai keresztények kezdetben tartózkodtak a háborús cselekményektől és az erőszak alkalmazásától. Időközben a keresztény közösség komolyan számot vetett a történelmi realitással, Szent Ágoston realista történelemértelmezése nyomán pedig elmélyült az igazságos háború etikájának keresztény megalapozása. Újra és újra tudatosítanunk kell azonban azt, hogy a háborús etika alapelveiről csak a béke megteremtésének alapvető és mindent felülíró céljának tudatában szólhatunk.

A háború két vagy több állam hadseregének fegyveres harca, amelynek célja a vitatott kérdések – jobb híján – erőszakos megoldása.¹ A konfliktusos társadalmi viszonyok legszélesebb és legösszetettebb formája, amelyben az ellenségnek minősülő felek legrosszabb esetben készek megölni is egymást.² Alanyai alapvetően szuverén államok, akiknek megvan a hatalma arra, hogy háborúzzanak vagy fenntartsák a békét. Az államon belüli lázadásról vagy a polgárháborúról nem háborúként beszélünk,³ hiszen az állampolgárok csoportjai között kialakult ellentétek megoldására léteznek alkalmas szervezetek, tudniillik a rendfenntartó erők.⁴ Az államok közötti nézeteltérések esetében azonban nincs olyan intézmény, amelynek feladata volna azok rendezése. Létezik ugyan a nemzetközi jog, amely az államok különféle csoportjai között létrejött szerződéseket és vállalásokat jelent, de látnunk kell, hogy legtöbbször nincs olyan állandó szerv, amely szankcionálná azok megszegését.⁵ A szankcionálható jogszabályokhoz képest más természetűek az erkölcsi alapelvek. Ezeket a harcoló felek jobbra tiszteletben tartják, és a nemzetközi jog alapelveit is ezekre támaszkodva alakítják ki. Nézzünk meg most néhány alapvető, a háborús konfliktust érintő erkölcsi alapvetet különösen abból a szempontból, hogy a hagyományos katolikus morálfilozófia miként hatott a modern háborús etika kialakulására.

A modern háborúelméletek katolikus és protestáns keresztény szerzők hatását egyaránt tükrözik. A ma meghatározó alapelvek jelentős része a barokk skolasztika idején kristályosodott ki, a nagy földrajzi felfedezések és a vallásháborúk utáni katolikus megújulás hatására. A keresztény gondolkodás a háborús erkölcs forrása lehet, hiszen

¹ Gertraud Putz: Krieg. In Hans Rotter – Günter Virt (szerk.): *Neues Lexikon der christlichen Moral*. Innsbruck–Wien, Tyrolia, 1990. 395.

² Luigi Bonanate: Guerra. In Virgilio Melchiorre (szerk.): *Enciclopedia filosofica V*. Milano, Bompiani, 2006. 5056. Lásd még Heinrich Pesch: Krieg. In Joseph Hergenröther (szerk.): *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon VII*. Freiburg im Breisgau, Herder, 1891. 1177.

³ Bonanate (2006) i. m. 5056.

⁴ Bertrand Russell: The ethics of war. *The International Journal of Ethics*, 25. (1915), 2. 128.

⁵ Russell (1915) i. m. 128.

a hagyományos katolikus érvelés soha nem utasította el teljesen az ellentétek háború útján történő rendezésének lehetőségét.⁶ Az alábbiakban a korai és a kora újkori keresztény alapelveket szeretném ismertetni, hogy azután a kortárs háborúelmélet nyolc alapelvét bemutatva felhívjam a figyelmet a keresztény és a modern háborúelméletek közötti kapcsolatra.

A korai keresztény megközelítések

Az ókeresztény korban még az is kérdéses volt, hogy Jézus Krisztus követőinek egyáltalán szabad-e háborúzniuk a gyilkosság tilalmának alapvetően ószövetségi és az ellenség szeretetének újszövetségi parancsa miatt. A Római Birodalomban a keresztények hozzáállása a katonai szolgálathoz először az áldozatbemutatás kötelezettsége miatt vált kérdésessé. A keresztények hittagadásnak tartották ugyanis az istencsászároknak való áldozatot, amely a katonai szolgálatot vállalók mindennapjaihoz tartozott. Cezáreai Euzébiosz (260/65–339/40) beszámolója szerint „számos olyat lehetett látni, akik a hadseregben szolgáltak, és inkább választották szíves örömet a polgári életet, mintsem, hogy megtagadják a mindenek Teremtőjének vallását [...] Ekkor ritkán előfordult az is, hogy a hívek egyikének-másikának nemcsak a rangtól való megfosztással, hanem halállal is kellett fizetnie vallásos ellenállásáért.”⁷ Tertullianus (155–240) is arra emlékeztetett, hogy a katonai életet számos hasonló járulékos kötelezettség kíséri, amelyeket hitszegésnek kell tekintenünk, hiszen önmagában a katonaság kötelezettség jellege a keresztényeket nem mentesíti az ilyen bűnökért járó büntetésektől.⁸ Ilyen összefüggésben Lactantius (250–325) bölcsen megállapította:

„ha ugyanis a katona, aki valamilyen földi harcban megőrzi hűségét királya iránt egy kiemelkedő tettel, amennyiben életben marad, még elfogadottabb és kedvesebb lesz királya előtt, amennyiben pedig meghal, a legnagyobb dicsőség jut neki, amiért vezéréért vállalta a halált – nos, akkor mennyivel inkább kell megőrizni a hűséget mindenki fővezére, Isten iránt, aki nemcsak élőknek, de holtaknak is meg tudja adni az erény jutalmát?”⁹

A Rómában 215 körül keletkezett *Traditio Apostolica* című, az apostoli hagyomány tekintélyére hivatkozó, fegyelmi rendelkezéseket tartalmazó szöveg már így fogalmazott a keresztények harci cselekményeivel kapcsolatban: „Az alárendelt katona ne öljön meg senkit. Ha ilyen parancsot kap, ne hajtsa végre és ne tegyen esküt. Ha nem fogadja el (ezeket a feltételeket), utasítsák vissza. Ha valakinek hatalma van az élet és halál fölött, vagy

⁶ Az ókorban a manicheus szekta tagjai például tagadták a háború létjogosultságát. Ezt a hozzáállást azonban a keresztények már akkor elutasították. Lásd Augustinus: *Contra Faustum Manichaeum*. Lib. 22. cap. 74–75. In Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 42. Paris, Vrayet, 1865a. 447–448.

⁷ Cezáreai Euzébiosz: *Egyháztörténet*. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 4*. Budapest, Szent István Társulat, 1983. 351–352.

⁸ Tertullianus: *A koszorúról*. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 12*. Budapest, Szent István Társulat, 1986. 347.

⁹ Lactantius: *Isteni tanítások*. 5. könyv, XIX. 25. Budapest, Kairosz, 2012. 414.

egy város bíborba öltözött (legfőbb) tisztviselője, az vagy hagyja abba, vagy utasítsák el.”¹⁰ Órigenész (185–253) szerint pedig a keresztények mint Isten papjai, mentesek kell, hogy maradjanak a katonai szolgálattól. Kezüket tisztán meg kell őrizniük, távol tartva magukat az erőszaktól, hiszen a legnagyobb szolgálatot azzal teszik az uralkodónak, ha imával, esedezésekkel és hálaadással harcolnak érte.¹¹ Ez a korai hozzáállás a keresztények kisebbségi létét, kontraszttársadalom jellegét tükrözi. Idővel azonban a keresztény szerzők egyre inkább az egyén döntésére bízta, hogy a tényleges helyzetekben vállalja-e a katonáskodást, vagy nem.¹²

A keresztények növekvő társadalmi szerepvállalásával a katonai szolgálat elutasításának gondolatát mindinkább felváltotta a háborút meghatározó észszerű erkölcsi szabályok kidolgozására való törekvés. Magát az igazságos háború – *iustum bellum* – kifejezést Szent Ágoston (354–430) használta először,¹³ amikor arról beszélt, hogy a bölcs ember soha nem venne részt háborúban, mégis néha úgynevezett igazságos háborúra kényszeríti őt ellensége jogtalan magatartása (*iniuria*) és az ellene alkalmazott erőszak (*iniquitas*). A háború tehát realitás: Ágoston úgy vélte, hogy az abban való részvételtől a keresztények sem húzódnak vissza. Marcellinushoz írt levelében reagált a rómaiak vádjára, amely szerint a kereszténység a *res publica* ellensége, hiszen az erőszak tilalmára vonatkozó parancsokat tanít.¹⁴ Ágoston ilyen vádak hatására úgy vélte, hogy nem szabad az evangéliumnak radikális békepárti értelmezést adni, hiszen az erőszak alkalmazása lehetséges kell, hogy legyen, mégpedig egy igazságos háború keretén belül.¹⁵ A bölcs azonban, tette hozzá a *De civitate Dei*-ben, még jobban fájjalja, hogy igazságos háborút kényszerül vívni, hiszen ha a háború nem lenne igazságos, akkor nem kellene részt vennie benne. Ez esetben a bölcs egyáltalán nem is háborúskodna. Alapvetően tehát a gonoszság által veszélyeztetett jó védelme kényszeríti a háborúra. A háború, a nézeteltérés pedig csak Isten városában, Isten uralma alatt szűnik majd meg véglegesen. Egy másik helyen így ír: „Igazságosnak azokat a háborúkat szokás minősíteni, amelyek jogtalanságokat torolnak meg, ha valamely nemzet vagy város, amely ellen a háború indul, elmulasztja megtorolni, amit övéi polgárai gonoszul tettek, vagy visszaadni, amit jogtalanul elraboltak.”¹⁶ Ágoston

¹⁰ Szent Hippolitosz: *Traditio Apostolica*. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók* 5. Budapest, Szent István Társulat, 1983. 91.

¹¹ Órigenész: *Kelsozsz ellen*. Budapest, Kairosz, 2008. 648–649.

¹² Putz (1990) i. m. 398.

¹³ Szent Ágoston: *Isten városáról IV*. Budapest, Kairosz. XIX. könyv, 7. fejezet. 223; Latinul: Jaques Paul Migne (szerk.) *Patrologia latina*. [1864] 2009. Vol. 41. Paris, Vrayet, 2009. 633–634; Johannes Brachtendorf: Augustinus: Friedensethik und Friedenspolitik. *Communio*, 47. (2018), 3. 119–134, különösen 124–126; Lisa Sowle Cahill: Az igazságos háború keresztény tradíciója. *Katekhon*, 1. (2004) 1. 89–100.

¹⁴ Augustinus: *Epistola CXXXVIII*. In Jaques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 33. Paris, Vrayet, 1865b. 528–529.

¹⁵ Brachtendorf (2018) i. m. 125.

¹⁶ Augustinus: *Quaestionum in Heptateuchum libri septem*. In Jaques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 34. Paris, Vrayet, 1865c. 781. „Iusta autem bella definiri solent, quae ulciscuntur iniurias, si qua gens vel civitas, quae bello petenda est, vel vindicare neglexerit quod a suis improbe factum est, vel reddere quod per iniurias ablatum est.” A magyar fordítást lásd Erdő Péter: Hadviselés és háború a katolikus egyház tanításában. In Berta Tibor – Hautzinger Gyula – Holló József Ferenc (szerk.): *Közös küldetésben. Katona és lelkész az ember és a nemzet szolgálatában*. Budapest, Zrínyi, 2017. 21.

szerint igazságos háborúról akkor beszélhetünk, ha annak megvan az igazságos oka (*iusta causa*), amely egy jogtalanság (*iniuria*) vagy erőszak (*iniquitas*) sérelmén alapul.

Aquinói Szent Tamás

Aquinói Szent Tamás (1225–1274) szerint a háború – legyen az támadó vagy védekező – akkor igazságos, ha három feltétel teljesül. Az első, hogy a háborút törvényes állami tekintély indította. „*Auctoritas principis, cuius mandato bellum est gerendum.*” Nem indíthat ugyanis háborút magánszemély, mert annak joga a legfelsőbb jogból származik. Szükséges továbbá, hogy a háborúnak igazságos oka (*causa iusta*) legyen. A háború ilyenkor valamilyen támadás visszautasítása, és jogosan büntethető vele az, aki ellen irányul. Az igazságos háború harmadik feltétele a helyes szándék (*intentio bel-lantium recta*): ez akkor teljesül, ha tisztán az igazság helyreállítása és a rossz kijavítása a célja,¹⁷ a háború ezért mindig a békére irányul.¹⁸ A háború erénye a bátorság (*fortitudo*), amely képessé tesz a legnagyobb veszéllyel, a halálvesztéssel (*pericula mortis*) való szembenézésre is. Josef Pieper szavaival: „A bátorság lényegében annak a készsége, hogy meghaljunk, pontosabban szólva elesünk, csatában veszítsük el az életünket.”¹⁹ Ennek – Szent Tamás szerint – akkor van értelme, ha az emberek az életükről a nagyobb jóért mondanak le. Ez a közjó (*bonum commune*), amelynek védelmére az igazságos háború irányul.²⁰ Ezért mondhatjuk ismét Pieperrel: „Igazában nem a küzdelem során szerzett sebeket van a hangsúly, hanem a jó megvalósításán [...] Az erény lényege ugyanis nem a nehézség, vagy az erőfeszítés, hanem egyes-egyedül a jó.”²¹

Francisco de Vitoria OP

Francisco de Vitoria (1483–1546) annak a gondolkodói körnek az első jelentős képviselője, amelyet később salamancai iskolának neveztek, és amely a barokk skolasztikus filozófia eszköztárának használatával fektette le a modern nemzetközi jog alapjait. De Vitoria munkásságának hátterében – a vallásháborúk és a nagy földrajzi felfedezések után – az a tapasztalat húzódott meg, hogy az *orbis christianus*, a homogén keresztény világ eszméje megrendült. Alkalmazta a népek joga ókori római elméletének Aquinói Szent Tamás által elmélyített magyarázatát,²² amely új értelmezési síkot kínált az egyes erkölcsi kérdések számára is. Részletesen kidolgozta a népek közötti ellentétek

¹⁷ Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*. Madrid, Bibliotheca de Autores Cristianos, 1956. 285.

¹⁸ „Praeterea, bella ordinatur ad pacem temporalem reipublicae conservandam.” Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*. Madrid, Bibliotheca de Autores Cristianos, 1956. 787. Ugyanitt Szent Ágostont idézi Szent Tamás: „intentione pacis bella aguntur.”

¹⁹ Pieper, Josef: *A négy sarkalatos erény*. Budapest, Vigilia, 1996. 115.

²⁰ Aquinói (1956) i. m. 787.

²¹ Pieper (1996) i. m. 119.

²² Anton-Hermann, Chroust: *Ius Gentium in the Philosophy of Law of St. Thomas Aquinas*. *Notre Dame Law Review*, 17. (1941), 1. 22–28.

kezelésének erkölcsi szabályait és az igazságos háború alapelveit. Két legfontosabb, a népek jogát bemutató munkája a *De bello* és a *De Indis*. Az igazságos háborúval kapcsolatos általam használt szöveg a *De iure belli*²³ egy 1539. június 19-én elhangzó nyilvános egyetemi előadás anyaga.²⁴

A *De iure belli* első kérdésében arról értekezett, hogy egyáltalán szabad-e a keresztényeknek háborút viselniük. Ezzel kapcsolatban először a *Biblia* szavait idézte fel. Szent Pál azt írja: „Ne tegyetek a magatok ügyében igazságot, kedveseim, hanem adjatok helyet az isteni haragnak, mert meg van írva: „Enyém a bosszúállás, én majd megfizetek” – mondja az Úr” (Róm 12,9), Jézus pedig így szól: „Én viszont azt mondom nektek: ne szálljatok szembe a gonosszal, hanem aki megüt téged a jobb arcodon, fordítsd oda neki a másikat is” (Mt 5, 39), vagy más helyen: „Jézus erre azt mondta neki: „Tedd vissza a kardodat a helyére. Mert mindaz, aki kardot ragad, kard által vész el.” (Mt 26, 52) De Vitoria azonban hozzátette, hogy az Írás itt nem parancsokban (*in praecepto*), hanem tanácsokban (*in consilio*) fogalmazza meg a helyes cselekvés szabályait, mintegy javaslatot téve az erkölcsileg megengedhető hozzáállásra. Az tehát világosan látszik, hogy a fő szabály szerint minden háború ellenkezik Krisztus buzdításával. Az ókeresztény egyházatyák egyetértettek abban, hogy bizonyos körülmények között a keresztényeknek szabad fegyvert fogniuk, Luther azonban tiltotta a török elleni háborút. De Vitoria vele szemben Tertullianust és Ágostont idézte, hogy levonja a következtetést: „Licet Christianis militare et bella gerere.”²⁵ Ágoston alapján Lk 3,14-re hivatkozott, ahol Keresztelő János azt mondja a katonáknak: „Meggérdezték őt a katonák is: »Hát mi mit cselekedjünk?« Azt mondta nekik: »Senkit se bántalmazzatok, ne zsaroljatok, és elégedjete meg a zsoldotokkal.«” A *Bibliában* Ábrahám harca a négy király ellen, illetve Dávid vagy éppen a Makkabeusok harcai azt mutatják, hogy a háború megegyezik a természeti törvénnyel, hiszen az evangélium – ezt jól tudjuk Szent Tamástól – nem tanít azzal ellenkezőt.²⁶ Sok szent – példái között olyanokat találunk, mint a Makkabeusok, Nagy Konstantin vagy Nagy Teodóziusz – nemcsak védekező, hanem akár támadó háborúval is védte a hazát és a javakat. Adott esetben tehát a támadó háború, a *bellum offensivum* is megengedett, hiszen az nem egyszer arányos büntetésként szolgál egy megelőző támadásra. A támadó háború egyben elrettentő is lehet, hiszen megóvhat egy következő támadástól. A háború végső célja a politikai közösség békéje és a biztonsága („*pax et securitatis rei publicae*”), ez azonban nem lehetséges ott, ahol az ellenség nincs rákényszerítve a béke megtartására a háborútól való félelem miatt. Az igazságos háború lehetősége mellett érvelve Szent Tamás három feltételét is felidézte. A háború oka az egész világ java, célja pedig a zsarnokok, a bűnözők, a szélhámosok megszégyenítése.²⁷

Ezután feltette a kérdést: kinek van joga háborút indítani és háborút viselni? Úgy vélte, hogy minden magánszemély folytathat védekező háborút, megvédheti saját magát és javait. A politikai közösségek – általában a fejedelmek vagy az a testület, amely

²³ Francisco De Vitoria: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.

²⁴ Carlo Galli: Introduzione. In Francisco De Vitoria: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.

²⁵ De Vitoria (2005) i. m. 8.

²⁶ De Vitoria (2005) i. m. 10.

²⁷ De Vitoria (2005) i. m. 10–14.

az uralkodás jogát gyakorolja („*communem dominum/principem*”) – indíthatnak is háborút.²⁸ A vallás különbsége nem lehet a háború indításának oka, nem lehet ugyanis hitvédő háborút színlelve lerohanni másokat.²⁹ A terület növelése szintén nem lehet ilyen ok, mint ahogy a fejedelmek dicsősége vagy más előnyök szerzése sem, hiszen háborút kizárólag *ad bonum commune rei publicae*, a közösség javáért szabad folytatni. Az igazságos háború egyetlen oka a fenyegetettség, de nem minden és nem bárhonnán érkező fenyegetettség. A büntetésnek, vagyis az ellencsapásnak pedig mindig arányosnak kell lennie.³⁰

A negyedik *questio* így hangzik: Mi jogos egy igazságos háborúban, és milyen mértékben? Mindent meg szabad tenni, ami a közjó védelmében szükséges – hangzott De Vitoria válasza –, a háború egyetlen célja ugyanis a politikai közösség védelme. Igazságos háborúban megengedett visszaszerezni minden elvett dolgot vagy akár annak az ellenértékét is, hiszen háborút alapvetően e célból indítanak. Igazságos háborúban megengedett kártalanítani magunkat az ellenség javaiból a háború költségei és minden az ellenség által igazságtalanul okozott kár arányában.

Egy fejedelem, aki igazságos háborút vezet, mindent megtehet, ami szükséges a béke és az ellenségtől való biztonság fenntartására. Mivel a biztonság és a béke a politikai közösség legnagyobb java, semmilyen más jó nem tud érvényesülni, ha ezek hiányoznak. Megengedett győzelem esetén helyreállítani a javakat és a biztonságot, megbüntetve az ellenséget az általa okozott rosszért és büntettekért. Ha a fejedelmek büntethetik saját alattvalóikat, mert azok veszélyeztetik a rendet és a békét, akkor mennyivel inkább megtehetik ezt azokkal, akik kívülről törnek a közösségre és fenyegetik azt.

Ugyanebben a negyedik kérdésben De Vitoria öt erkölcsi kételyt is megfogalmazott. Az első kétely azt a kérdést járja körül, hogy vajon az igazságos háborúhoz elegendő-e, hogy a fejedelem úgy hiszi, igazságos oka van rá. A válasz, hogy nem mindig. Ennek eldöntéséhez az őszinte és bölcs emberek véleményére kell hallgatnia, mert ők érdek nélkül, szabadon tudnak dönteni. A második kételyben arra keresi a választ, az alattvalóknak vajon meg kell-e vizsgálniuk a háború okát, vagy fegyvert ragadhatnak anélkül, hogy ezzel foglalkoznának. De Vitoria szerint ha az alattvaló teljesen biztos benne, hogy a háború igazságtalan, akkor nem szabad fegyvert ragadnia, olyan esetben sem, ha a fejedelem ezt megparancsolja. A fejedelem ugyan bünt követ el, ha igazságtalan háborúba kezd, de azok is bűnösök, akik vele ebben szándékosan együttműködnek.³¹ De Vitoria harmadik kételye arról szól, mit kell tenni, ha kétséges a háború igazságos oka, vagy ha mindkét félnek arányos és megengedhető okai vannak. Ilyenkor szintén meg kell kérdezni a bölcseket, de ha lehet, jobb megtárgyalni a vitát egy pártatlan bíró előtt. Ezt követően arra kérdez rá, hogy vajon lehetséges-e igazságos háború mindkét oldalról nézve. Nem tűnik lehetségesnek ilyen eset, ha pedig megvan a bizonyosság arról, hogy mindkét félnek igaza van, nem szabad háborút indítani. Az ötödik kétely így hangzik: ha valaki – fejedelem vagy alattvaló – igazságos háborút folytat és közben rádöbben

²⁸ De Vitoria (2005) i. m. 16–25.

²⁹ Aquinói (1956) i. m. 457.

³⁰ De Vitoria (2005) i. m. 26–33.

³¹ Vesd össze Róm 1,32.

annak igazságtalanságára, akkor köteles-e jóvátenni a kárt. Ilyen esetben vissza kell adnia a zsákmányolt javakat, de ami már tönkrement, azt nem köteles jóvátenni.³²

De Vitoria a negyedik kérdés II. részében azt vizsgálta, hogy mi a jogos, mit szabad megtenni egy igazságos háborúban. Arra a kérdésre, hogy szabad-e megölni a háborúban ártatlanokat, azt a választ adta, hogy adott esetben igen, de nem kifejezett szándékkal. Ne büntessék tehát őket más gonosz emberek vétkei miatt. De ha például egy ostromlott erődben vannak ártatlanok, nyilván azt akkor is meg kell támadni. Arra a kérdésre, hogy az igazságos háborúban szabad-e rabolni ártatlanoktól, azt válaszolta, hogy a legyőzött ellenség javait el szabad venni, akkor is, ha az az ártatlanok vagyona. Megölni a legyőzött ártatlanokat és a gyermekeket nem szabad, legfeljebb fogságba vetni őket. Ha vannak túsok vagy foglyok, akik korábban harcoltak, akkor őket meg szabad ölni, ha azonban ártatlanok voltak, akkor nem. A háborúban elvett javak azt illetik, aki elvette azokat, azonban a katonáknak nincs joga fosztogatni, legfeljebb a parancsnok vagy a fejedelem engedélyével. A legyőzött ellenségre szabad sarcot kivetni, fejedelmét pedig le szabad tenni a trónról, újat kinevezve a helyükre, mégpedig azért, hogy nagyobb baj ne következzen be később azok miatt.³³

Francisco Suárez SJ

Francisco Suárez (1548–1617) a salamancai iskola legnagyobb hatású gondolkodója, akit az utókor a kiváló és kegyes doktor (*doctor eximius et pius*) névvel illetett. Jogfilozófiai írásaiban a *ius gentium* egyfajta szokásjog, amely minden nép közös tapasztalatából fakad, egy horizontális sík *inter nationes*, a nemzetek között.³⁴ Suárez ilyen összefüggésben beszélt a szuverén nemzetek, a modern államok közötti konfliktusokról. A háborúról szóló szövegei a *De virtutibus theologicis*, az isteni erényekről szóló műve a *De charitate* című harmadik traktátusában (Disputatio XIII) található.³⁵

Értekezése elején úgy határozta meg a háborút mint nézeteltérést, amely ellentét az külső békével, és amely két fejedelem vagy két állam között zajlik. Amikor a fejedelem vagy az állam, illetve az állampolgárok között alakul ki hasonló ellentét, azt zendülésnek

³² De Vitoria (2005) i. m. 34–63.

³³ De Vitoria (2005) i. m. 64–97.

³⁴ Sevillai Szent Izidor a VI. században így fogalmazta meg, mi tartozik a népek jogához: „*Ius gentium est sedium occupatio, aedificatio, munitio, bella, captivitates, servitutes, postliminia, foedera pacis, inductiones, legatorum non violandorum religio, conubia inter alienigenas prohibita. Et inde ius gentium, quia eo iure omnes fere gentes utuntur.*” Isidorus (1850): *Etymologiarum libri XX*. Lib. V, cap. VI. In Jaques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 82. Paris, Vrayet, 1850. 199–200. A *ius gentium* tehát a megszállás, az erődítés, a háborúk, a fogság, valamint a fogva tartás után az állampolgárság visszaszerzésének jogát, a rabszolgaságot, a szerződéseket, a békét, a fegyverszünetet, a nagykövetek sérthetlenségét és a vegyes házasságok tilalmát foglalja magában. Mindezt azért nevezzük a népek jogának, mert minden nemzet ezeket az elveket használja.

³⁵ Francisco Suárez: *Opera omnia, editio nova, a Carolo Berton, XII*. Paris, Apud Ludovicum Vivés, 1858. 737–763. Aldo Andrea Cassi: *Introduzione*. Francisco Suárez e il „nuovo” inter nationes dell’Europa moderna. In Francisco Suárez (szerk.): *Sulla guerra/De bello*. Macerata, Quodlibet, 2014. xx–xxvii.

(*seditio*), az egyes állampolgárok között pedig vitának, esetleg párbajnak nevezzük.³⁶ A szövegben az első *sectio* végén összefoglalásként megismételte Aquinói Szent Tamás igazságos háborúra vonatkozó három alapelvét is. Az első, hogy legyen egy törvényes hatalom – *potestas legitimum*, amely háborút indíthat, a második, hogy annak legyen igazságos oka és jogcíme – *iusta causa, et titulus* – a háború indításához, a harmadik pedig, hogy a háborút megfelelő, jó szándékkal vívják, és a felek egyenlőségét a méltányosság szempontja alapján annak kezdetétől a végéig vegyék figyelembe.³⁷ Az első feltétellel azt jelenti, hogy háborút csak szuverén kormányzatok indíthatnak. Egyéneknek vagy az államon belüli csoportoknak nincs joga fegyveres erővel rendezni a nézeteltéréseket.

Az igazságos ok egyrészt azt jelenti, hogy akit megtámadnak, annak joga van védekezés céljából háborúzni, de azt is, hogy súlyos igazságtalanság elkerülése érdekében, ha megalapozott a győzelem reménye, jogos támadó háborút is indítani. A harmadik feltétel magában foglalja, hogy az ellenfél megtámadása előtt annak fel kell ajánlani, hogy más úton jóváteheti az általa okozott kárt. Ha ezt megtagadja, akkor a győzelem megalapozott reményének birtokában szabad háborút indítani, a háború után pedig megengedett a kiegyenlítés és egy arányos, igazságos büntetés.³⁸

Suárez beszélt arról, hogy a háború önmagában minden esetben rossznak tekinthető-e. (*Sectio I., Utrum bellum sit intrinsece malum.*) Megjegyezte, hogy a háborút egyesek önmagában rossznak és az evangéliummal ellentétesnek tartják. Tévesen ezt állították a manicheusok, ahogy erre Ágoston rávilágított, de ez volt Wycliffe és a valdiak tévedése is. A másik, ehhez hasonló tévedés szerint a háború a keresztények között rossz, különösen, ha más keresztények ellen irányul. Eck János ezt a nézetet a német reformátor teológusnak, Johannes Oecolampadiusnak tulajdonította.³⁹ Luther kifogása, miszerint a török támadásainak nem szabad fegyverrel ellenállni, mert azok Isten büntetését jelentik, nagyon is vitatható. Tudjuk, hogy Isten alapvetően nem akarja a rosszat, csak megengedi azt, ezért kérdéses, hogy Isten küldhet-e ilyen büntetést. Suárez összességében arra a következtetésre jut: „*bellum simpliciter nec est intrinsece malum, nec Christianis prohibitum*” – a háború önmagában nem rossz és nem is tilos a keresztényeknek.⁴⁰ Azonban Ágostonnal együtt azt is mondja: a háborút, ha lehet, el kell utasítani, és csak súlyos szükség, „*in necessitate extrema*” esetén szabad háborút alkalmazni, kizárólag akkor, ha nincs más megoldás.⁴¹ Ez nem ellenkezik az ellenség szeretetének parancsával sem, hiszen aki háborúzik, az szeretheti ellenségét akkor is, ha megveti annak bűnös tettét. Az önvédelem pedig a szeretetből fakadó kötelességünk.⁴² Az államok számára gyakran éppen a háború annak egyetlen eszköze, hogy elutasítsák az igazságtalan cselekedeteket és ellenségeik elnyomását. Háborúk nélkül az államok nem tudnának békében élni.⁴³

³⁶ Suárez (1858) i. m. 737.

³⁷ Suárez (1858) i. m. 739.

³⁸ Anthony Kenny: *A new history of western philosophy*. Oxford, Oxford University Press, 2010. 711.

³⁹ Erdő (2017) i. m. 23.

⁴⁰ Suárez (1858) i. m. 737.

⁴¹ Suárez (1858) i. m. 738.

⁴² „*Bellum defensivum non solum est licitum, sed interdum etiam praeceptum.*” Suárez (1858) i. m. 738.

⁴³ „*Neque aliter possent Republicae in pace conseruari.*” Suárez (1858) i. m. 738.

Suárez részletesen beszélt arról, hogy ki indíthat háborút. (*Sectio II., Apud quem sit legitima potestas indicendi bellum.*) Először is leszögezte, hogy mindenkinek joga van megvédenie magát egy agresszív támadástól. A természetjognál fogva a törvényes hatalomnak van joga háborút indítani. Alsóbb uralkodó az igazságosság alapján nem hirdethet háborút, legfeljebb feljebbvalója beleegyezésével.⁴⁴ A háború indításának joga az állam azon joghatóságához – *potestas iurisdictionis* – tartozik, amely szükséges a megtorló igazságosság – *iustitia vindicativa* – érvényesítéséhez.⁴⁵ Suárez arról is értekezett, hogy melyek a háború igazságos okai a természetes ész alapján. (*Sectio IV., Quis sit iustus titulus belli, stando in rationi naturali.*) A megbecsülés és a gazdagság szerzése nem lehet a háború ilyen oka.⁴⁶ Nem lehet azonban igazságos a háború akkor sem, ha nincs igazságos és szükséges oka. A háború ilyen oka lehet egy olyan súlyos jogtalanság, amelyet nem lehet megtorolni, sem jóvátenni más módon. Ilyenek lehetnek, ha egy fejedelem elveszi más javait, és nem akarja azokat visszaadni, ha valaki minden ok nélkül megtagadja a népek jogait a nyilvános utakon és a kereskedelemben, vagy ha más hírnevén és jó híren súlyos csorbát ejtenek.⁴⁷

Tárgyalta annak lehetőségét, amikor a háború mindkét harcban álló fél szempontjából igazságosnak tűnik, vagyis *bellum iustum in utraque parte* esete áll fenn. Szerinte ez nem lehetséges, hiszen két ellentétes jog egyszerre nem lehet érvényes. Így ez az *absurdum* logikai kategória jogi esete volna. Kizárólag tévedés esetén fordulhat tehát elő, hogy mindkét fél úgy hiszi, igazságos háborút folytat.⁴⁸ Az ártatlanok védelmével kapcsolatban feltehetjük a kérdést, ki számít ártatlannak. Ártatlanok a gyermekek, a nők és azok, akik képtelenek fegyvert viselni.⁴⁹ Az ő védelmük az azok melletti kiállást jelenti, akiket semmilyen politikai entitás nem véd. Az ártatlanokat szabad védeni, visszatámadni a jogtalan támadó ellen azonban nem lehet, mert akkor részt vennénk az ő igazságtalanságában – vélekedett Suárez.⁵⁰ Az ártatlanok abban az esetben mégis feláldozhatók, ha a háború emiatt véget ér, hiszen minden beavatkozás célja a béke. (Példa erre az állapotos asszony, aki egészsége érdekében bevehet olyan orvosságot, amely miatt esetleg meghal a magzata.)⁵¹

Suárez De Vitoriához hasonlóan részletes kazuisztikát dolgozott ki az igazságos háború lehetőségéről. Összefoglalását, amelynek érvei az ismert, elsősorban Szent Tamás által megfogalmazott alapvető szabályokból indultak ki, a valószínűsége támaszkodó érvelés jellemezte: gondolkodásában a háború igazságosnak tűnik, hacsak nem nyilvánvalóan igazságtalan.⁵² Suárez érvei később a protestáns Hugo Grotius 1625-ös *A háború és a béke jogáról* című művében találtak visszhangra.

⁴⁴ Suárez (1858) i. m. 739.

⁴⁵ Suárez (1858) i. m. 739–740.

⁴⁶ Suárez (1858) i. m. 743.

⁴⁷ Suárez (1858) i. m. 744.

⁴⁸ Cassi (2014) i. m. xxi.

⁴⁹ Suárez (1858) i. m. 754. Továbbá lásd még Kenny (2010) i. m. 712.

⁵⁰ Cassi (2014) i. m. xxv.

⁵¹ Cassi (2014) i. m. xxvi.

⁵² Kenny (2010) i. m. 712.

A háború elmélete a kortárs politikai gondolkodásban

Az utóbbi időben Michael Walzer *Just and unjust wars*⁵³ (1977) című műve vált a háborús etikával foglalkozó munkák közül a legnépszerűbbé. Ebből a kötetből is kiderül, hogy ugyan a klasszikus és az elmúlt 200 évben a nemzetközi joggal párhuzamosan kialakult modern elméletek között szerves folytonosság van, a korábbi elméletek elsősorban marandó morális alapelveket kerestek, míg az újabbak egy pragmatikus érvelés mentén a háború konkrét szabályozásával, gyakorlati következményeivel és az általa okozott károk mérséklésének lehetőségével foglalkoznak.⁵⁴ A háború mai elméletei széles körben elfogadottak, és meglehetősen jól alkalmazhatók az egyes krízishelyzetekben, ami egyfajta kivételes helyzetet jelent a kortárs erkölcsi érvelés gyakran bizonytalan és gyorsan változó más területeihez képest.⁵⁵

A háborúelméletek kapcsán hagyományosan különbséget teszünk olyan alapelvek között, amelyeket akkor kell alkalmazni, ha egy állam háborút indít – *ius ad bellum* – és olyanok között, amelyeket a háború közben kell figyelembe venni – *ius in bello*.⁵⁶ Ez alapján a modern háborúelmélet hat elve a *ius ad bellum*ra, kettő pedig a *ius in bello*ra vonatkozik. Hat alapelvet kell figyelembe vennünk, ha egy háború indításának erkölcsi értékét vizsgáljuk, míg ahhoz, hogy egy konkrét háborús cselekmény erkölcsileg megengedhető legyen, másik két alapelvnek is teljesülni kell. A háború indításának alapja mindenekelőtt egy igazságos ok – *just cause* –, amely igazolja a háború esetleges kegyetlen cselekedeteit is, mivel annak célja a további agresszió megakadályozása. Egy állam csak akkor indíthat háborút, ha egy másik bűnt követett el ellene, vagy legalább megkísérelte azt. Az igazságos háború ezért reaktív, de nem kell mindenáron védekezőnek lennie. A háború ebben az összefüggésben alapvetően államok közötti összeütközést jelent, de adott esetben egy állam azt is megakadályozhatja, hogy egy másik állam a saját állampolgárai ellen kövessen el bűnöket (tömegmészárlás stb). Ez utóbbit humanitárius beavatkozásnak hívjuk. A háború kezdeményezésének második feltétele, hogy legyen törvényes, illetékes hatóság – *competent authority* –, aki azt indítja. Ez elvileg kizárja a lázadások és a forradalmak lehetőségét, így elkerülve azt, hogy olyanok hajtsanak végre erőszakos cselekményeket, akiknek nincs joguk másokat képviselni vagy mások nevében cselekedni. Ritkán – az ellenállás jogának⁵⁷ érvényesülésekor – mégis elképzelhető,

⁵³ Michael Walzer: *Just and unjust wars*. New York, Basic Books, 2006.

⁵⁴ Jeff McMahan: *Just war*. In Robert E. Goodin – Philip Pettit – Thomas Pogge (szerk.): *A companion to contemporary political philosophy*. Oxford, Wiley-Blackwell, 2012. 669. A természetjogi érvelés – tudniillik hogy az állam természetéből fakad az integritás igénye és az önvédelem joga – nem szolgál hivatkozási alapként a modern elméletekben. Helyette az állam fennállásának és működésének gyakorlati feltételei jelentik a szükséges háború feltételeit is.

⁵⁵ McMahan (2012) i. m. 669.

⁵⁶ Steve Viner: *The moral foundations of the ius ad bellum/ ius in bello distinction*. In Fritz Allhoff – Nicholas G. Ewans – Adam Henschke (szerk.): *Routledge Handbook of ethics of war*. New York–London, Routledge, 2013. 49.

⁵⁷ Aquinói Szent Tamás szavaival: „Ha pedig a zsarnokság túlkapasai elviselhetetlenné válnak, némelyek szerint a bátor férfiak erényéhez hozzátartozik a zsarnokot megölni, és magukat a sokaság megszabadítása érdekében halálvesztélynek kitenni.” Aquinói Szent Tamás: *A fejedelmek kormányzásáról*. Máriabesnyő, Attraktor, 2016. 24.

hogy ez az alapelv részben nem teljesül, a háború mégis igazságosnak tűnik. A harmadik alapelv a helyes szándék – *right intention*: háborút csak erkölcsileg igazolható célból szabad indítani. Az igazságos háború negyedik alapelve az, hogy annak a végső megoldásnak (*last resort*) kell lennie. A háború csak akkor megengedett, ha az azt kiváltó sérelem által okozott kár és egyensúlyvesztett helyzet helyreállításának minden kevésbé romboló útját megpróbálták, de eredménytelenül. Fontos, hogy az igazságos cél elérése egyben szükségszerű is legyen. Az ötödik alapelv az arányosság elve, a *proportionality*. A háború várt és elérhető jó hatásainak igazolniuk kell azokat a rossz hatásokat, amelyekkel nyilvánvalóan számolni lehet. A hatodik alapelv annak észszerű reménye, hogy sikeresen elérjük az igazságos célt – *reasonable hope of success*. Adott esetben azonban egy reménytelen védekező háború is lehet megengedett.⁵⁸

A háború viselésének első alapelve a diszkrimináció – *discrimination* – elve. Ez alapján megengedett megtámadni a háborút folytatókat, de nem megengedett megtámadni azokat, akik nem háborúznak. Akik azonban igazságtalan háborút folytatnak, azoknak egyáltalán senki nem lehet a jogos célpontjuk.

A másik alapelv az arányosság – *proportionality* – elve a háborúban. Ez alapján a háborús cselekmények várható jó hatásai igazolhatják az okozandó sérelmeket. Az igazságos háború például gyakran olyanok megölését is magában foglalhatja, akik ártatlanok és nem veszítették el az önvédelem jogát. Igazságtalan háború esetén azonban nincs ilyen arányosan számítható jó hatás, ezért ilyen esetekben sem a diszkrimináció, sem az arányosság nem érvényesül.

A modern alapelvek rövid felsorolásával arra akartam rámutatni, hogy azok milyen szoros kapcsolatban vannak a keresztény szerzők által megfogalmazott erkölcsi szabályokkal. Az első három alapelv – megfelelő ok, illetékes hatóság és helyes szándék – Aquinói Szent Tamás felsorolása óta nem változott, de a többi is megtalálható a spanyol skolasztikában. Mindenképpen hasznos lehet a barokk morálfilozófia érveit részleteiben is tanulmányozni, hiszen érzékenyen csiszolják az ember lelkiismeretét és erkölcsi érzékét az egyes kázusokra adott klasszikus válaszok.

Összefoglalás

Összefoglalva az eddigieket⁵⁹ elmondhatjuk, hogy a háború csak a legvégső eszköze lehet a politikának, amelyet csakis akkor szabad alkalmazni, ha minden emberileg megtehető és elviselhető megpróbáltak már a vita békés megoldása érdekében, azonban a próbálkozások nem vezettek eredményre. Ahogy Morus Tamás megfogalmazta: „A háborúban az egyetlen céljuk, hogy elérjék azt, amit ha előbb elértek volna, nem viselnének

⁵⁸ A hat alapelv alkalmazásának példaként érdemes felidéznünk az *ENSZ alapokmánya* 2. cikk 4. pontját. Online: <https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/145.htm>

⁵⁹ Ehhez Bernhard Häring katolikus morálteológus összefoglalását hívtam segítségül. Bernhard Häring: *Krisztus törvénye III.* Róma–Budapest–Pannonhalma, Szent István Társulat, 2015. 142–145.

háborút.”⁶⁰ Más szavakkal: a háború véletlenszerű, hiszen csak bizonyos körülmények között szükségszerű, vagyis a háborút csak a szükség igazolhatja.⁶¹

Ha a háború veszélye fennáll és nincs magasabb illetékes hatalom, amely a konfliktust rendezni hivatott volna, akkor nem szabad megtagadni az államoktól a hadviselés jogát, hiszen ez esetben az a legvégső jogos önvédelem eszköze. A támadó jellegű háború alapvetően erkölcstelen, a felettes hatóságoknak pedig ügyelniük kell arra, hogy az alattuk állók ne a saját hasznuk érdekében kezdjenek vagy folytassanak háborút. A háborúnak igazságosnak és mértéktartónak kell lennie egész lefolyásában, az arra illetékes felsőbb hatóság soha nem dönthet a háború mellett, ha bármilyen kétség merülne fel a háború jogosságával és szükségességével kapcsolatban. Minden háborút érintő erkölcsi érvelés felett pedig ott kell, hogy álljon a szeretet parancsa, amely az ellenséggel szemben is érvényes marad.

Ezzel az áttekintéssel arra szerettem volna rámutatni, hogy a háború önmagában nem ellenkezik a katolikus gondolkodással. A keresztények jól tudják, hogy a béke ezen a világon soha nem jön el maradéktalanul, a háború ezért mindig olyan realitás marad, amelyre erkölcsi válaszokat kell keresniük. Éppen ezért válhatott a katolikus gondolkodás a modern nemzetközi jog és a háborús erkölcstan alapjává, valamint az igazságos háború nyolc modern alapelvének forrásává.

Irodalomjegyzék

- Aquinói Szent Tamás: *A fejedelmek kormányzásáról*. Máriabesnyő, Attraktor, 2016.
- Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*. Madrid, Bibliotheca de Autores Cristianos, 1956.
- Augustinus: Contra Faustum Manichaeum. Lib. 22. cap. 74–75. In Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 42. Paris, Vrayet, 1865a. 447–448.
- Augustinus: Epistola CXXXVIII. In Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 33. Paris, Vrayet, 1865b. 528–529.
- Augustinus: Quaestionum in Heptateuchum libri septem. In Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 34. Paris, Vrayet, 1865c. 781.
- Bonanate, Luigi: Guerra. In Virgilio Melchiorre (szerk.): *Enciclopedia filosofica V*. Milano, Bompiani, 2006. 5056.
- Brachtendorf, Johannes: Augustinus: Friedensethik und Friedenspolitik. *Communio*, 47. (2018), 3. 119–134.
- Buc, Philippe (2015): *Heiliger Krieg. Gewalt im Namen des Christentums*. Berlin, Philipp von Zabern.
- Cahill, Lisa Sowle: Az igazságos háború keresztény tradíciója. *Katekhón*, 1. (2004), 1. 89–100.
- Cassi, Aldo Andrea: Introduzione. Francisco Suárez e il „nuovo” inter nationes dell’Europa moderna. In Francisco Suárez (szerk.): *Sulla guerra/De bello*. Macerata, Quodlibet, 2014.
- Cezárei Euzébiosz: Egyháztörténet. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 4*. Budapest, Szent István Társulat, 1983.

⁶⁰ Morus Tamás: *Utópia*. Budapest, Cartaphilus, 2011. 19.

⁶¹ Pesch (1891) i. m. 1178.

- Chroust, Anton-Hermann: *Ius Gentium in the Philosophy of Law of St. Thomas Aquinas. Notre Dame Law Review*, 17. (1941), 1. 22–28.
- De Vitoria, Francisco: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.
- Erdő Péter: Hadviselés és háború a katolikus egyház tanításában. In Berta Tibor – Hautzinger Gyula – Holló József Ferenc (szerk.): *Közös küldetésben. Katona és lelkész az ember és a nemzet szolgálatában*. Budapest, Zrínyi, 2017.
- Galli, Carlo: Introduzione. In Francisco De Vitoria: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.
- Häring, Bernhard: *Krisztus törvénye III*. Róma–Budapest–Pannonhalma, Szent István Társulat, 2015.
- Howard, Williams: *Kant and the End of War. A Critique of just war theory*. New York, Palgrave Macmillan, 2012.
- Isidorus: *Etymologiarum libri XX*. Lib. V, cap. VI. In Jaques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 82. Paris, Vrayet, 1850. 199–200.
- Kenny, Anthony: *A new history of western philosophy*. Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Lactantius: *Isteni tanítások*. 5. könyv, XIX. 25. Budapest, Kairosz, 2012.
- McMahan, Jeff: Just war. In Robert E. Goodin – Philip Pettit – Thomas Pogge (szerk.): *A companion to contemporary political philosophy*. Oxford, Wiley-Blackwell, 2012.
- Morus Tamás: *Utópia*. Budapest, Cartaphilus, 2011.
- Órigenész: *Kelszosz ellen*. Budapest, Kairosz, 2008.
- Pesch, Heinrich: Krieg. In Joseph Hergenröther (szerk.): *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon VII*. Freiburg im Breisgau, Herder, 1891. 1177.
- Pieper, Josef: *A négy sarkalatos erény*. Budapest, Vigilia, 1996.
- Putz, Gertraud: Krieg. In Hans Rotter – Günter Virt (szerk.): *Neues Lexikon der christlichen Moral*. Innsbruck–Wien, Tyrolia, 1990. 395.
- Russell, Bertrand: The ethics of war. *The International Journal of Ethics*, 25. (1915), 2. 127–142.
- Suárez, Francisco: *Opera omnia, editio nova, a Carolo Berton, XII*. Paris, Apud Ludovicum Vivès, 1858.
- Szent Ágoston: *Isten városáról IV*. Budapest, Kairosz. XIX. könyv, 7. fejezet. Latinul: Jaques Paul Migne (szerk.): *Patrologia latina*. Vol. 41. Paris, Vrayet, [1864] 2009. 633–634.
- Szent Hippolütosz: *Traditio Apostolica*. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 5*. Budapest, Szent István Társulat, 1983.
- Tertullianus: A koszorúról. In Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény Írók 12*. Budapest, Szent István Társulat, 1986.
- Viner, Steve: The moral foundations of the ius ad bellum/ jus in bello distinction. In Fritz Allhoff – Nicholas G. Ewans – Adam Henschke (szerk.): *Routledge Handbook of ethics of war*. New York–London, Routledge, 2013.
- Walzer, Michael: *Just and unjust wars*. New York, Basic Books, 2006.